

ARKADIUSZ S. WIĘCH

 <http://orcid.org/0000-0003-4888-1129>

Uniwersytet Jagielloński

*Próby uporządkowania archiwów miejskich
na prowincji galicyjskiej w 2. poł. XIX w.*

Wstęp do problematyki

„Prawie każde z miasteczek Galicji posiada cenne zabytki przeszłości, dyplomy królów polskich, przywileje nadawane przez hetmanów, wojewodów, księgi gminne sięgające w daleką przeszłość, nieraz nieznane zupełnie, a przedstawiające jako materiał historyczny niezmierną wartość”¹ – donosił na swoich łamach w 1903 r. ukazujący się w Wielkopolsce „Dziennik Poznański”. Rzeczywiście na terenie związanego z monarchią Habsburgów Królestwa Galicji i Lodomerii zachowało się wiele cennych materiałów archiwalnych, rozproszonych w licznych archiwach sądowych, kościelnych, prywatnych oraz miejskich. Niestety stopień ich zabezpieczenia, dostępności do nich (a nawet świadomości ich istnienia), warunki ich przechowywania i uporządkowania nie napawały optymizmem i pozostawiały wiele do życzenia. Będące przedmiotem niniejszego tekstu zagadnienie archiwów miejskich na obszarze Galicji nie doczekało się dotąd gruntownych i kompleksowych badań. W publikacjach z zakresu archiwistyki pojawia się niejako przy okazji omawiania innych problemów badawczych (np. wykształcenia archiwistów², brakowania akt³, kształtowania się za-

¹ „Dziennik Poznański” 1903, nr 169, 28 VII, s. 4.

² S. Ciara, *Wykształcenie i pozycja zawodowa archiwistów w Galicji w okresie autonomii*, „Archiwista Polski” 2001, nr 3-4, s. 111-119.

³ R. Degen, *Selekcja, brakowanie i początki nadzoru nad nimi w Galicji do wybuchu pierwszej wojny światowej*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2011, nr 2, s. 107-129.

sobu archiwum⁴, działalności konserwatorów galicyjskich⁵, relacji pomiędzy środowiskami akademickimi a archiwami⁶) lub przybiera postać monografii poświęconych dziejom danego archiwum⁷. Tematyka ta pojawia się także na marginesie rozważań poświęconych funkcjonowaniu kancelarii miejskich w Galicji⁸. Niniejszy tekst nie rości sobie prawa do całościowego ujęcia zagadnienia. Stanowić ma jedynie jego zarys i próbę zebrania najważniejszych kwestii, a poprzez to być punktem wyjścia do dalszych prac badawczych z zakresu funkcjonowania archiwów miejskich Galicji⁹.

Na terenie zaboru austriackiego, w latach 70. XIX stulecia, najpóźniej z wszystkich ziem dawnej Rzeczypospolitej zaczęły powstawać profesjonalne i nowoczesne instytucje archiwalne. W 1877 r. we Lwowie i w 1878 r. w Krakowie (Archiwum Krajowe Aktów Grodzkich i Ziemskich) powołane zostały do życia nowoczesne archiwa o zasięgu ogólnokrajowym¹⁰. Kwestie archiwaliów i warunków ich przechowywania podnoszone były coraz szerzej przez gremia uniwersyteckie¹¹. W 1880 r. podczas I Zjazdu Historyków Polskich Michał Bobrzyński zgłosił postulat, aby obecni na spotkaniu uczeni uchwalili z jednej strony konieczność poddania kontroli wszystkich galicyjskich archiwów lokalnych, z drugiej zaś uznali za rzecz niezbędną zbieranie dokładnych informacji na ich temat¹². Od samego początku zdawano sobie sprawę, że w przypadku archiwów miejskich (ale nie tylko ich, bo także sądowych, kościelnych, pozostających w rękach prywatnych) pojawiają się dwie zasadnicze kwestie, z którymi należało się zmierzyć. Pierwszą była potrzeba przeprowadzenia generalnej inwentaryzacji gromadzonych w rozlicznych miastach i miasteczkach archiwaliów, drugą zaś kwestia miejsca i warunków ich przechowywania.

Dzięki wywieranym przez środowiska akademickie Krakowa i Lwowa naciskom problemem archiwów miejskich udało się zainteresować władze krajowe. 22 lipca 1887 r. Wydział Krajowy wydał, pod postacią okólnika, skierowane do wszystkich miast i miasteczek (z wyjątkiem Krakowa i Lwowa), rozporządzenie poruszające

⁴ Np. W. Dolinowski, *Gromadzenie zbiorów archiwum bernardyńskiego we Lwowie w latach 1784-1933*, „Archeion” T. 115, 2014, s. 259-282.

⁵ M.in. L. Sobol, *Zarys głównych kierunków działań Głównego Konserwatorium Galicji Zachodniej z lat 1888-1905*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 24, s. 95-102; M. Woźny, *Początki Głównego Konserwatorium Galicji Zachodniej w świetle krakowskich materiałów*, „Rocznik Krakowski” T. 77, 2011, s. 77-88.

⁶ S. Ciara, *Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877/78-1918*, Warszawa 2002.

⁷ M.in. A. Kamiński, *Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Krakowie (1792) 1878-1952*, oprac. J. Stoksik, Kraków 2012; Z. Konieczny, *Dzieje archiwum przemyskiego i jego zasobu (1874-1987)*, Przemysł 1988.

⁸ K. Arłamowski, *Kancelarie zarządów miejskich w zaborze austriackim w latach 1772-1918*, „Archeion” T. 38, 1962, s. 241-269; J. Szyposz, *Dzieje kancelarii urzędów i instytucji na terenie Galicji od 1772 do 1918 roku*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” T. 1, 1995, s. 36-45.

⁹ Z rozważań wyłączone zostały archiwa miejskie Krakowa i Lwowa, ponieważ w obu przypadkach stanowiły one w owym czasie zorganizowane i sprawnie działające instytucje.

¹⁰ I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006, s. 21-36.

¹¹ Archiwalia galicyjskie budziły także zainteresowanie badaczy spoza Galicji, czego efektem były przygotowane przez nich publikacje. Zob. B. Dudik, *Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien*, „Archiv für österreichische Geschichte” Bd. 39, 1868, s. 1-222; И. А. Линниченко, *Архивы в Галиции*, „Киевская Старина” T. 22-23, 1888.

¹² *Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego Polskiego imienia Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, Kraków 1881, s. 42-43.

kwestię przechowywania materiałów archiwalnych. Poruszało ono cztery sprawy. Po pierwsze, stwierdzono, że każda gmina powinna swoje zdezaktualizowane akta starannie przechowywać w odpowiednich pomieszczeniach – przede wszystkim suchych i dobrze zamkniętych. Po drugie, gmina powierzyć powinna opiekę nad aktami, a także nałożyć obowiązek ich uporządkowania i zinwentaryzowania „osobie do tego uzdolnionej”. O wyznaczeniu bądź zmianie osoby archiwisty musiała każdorazowo poinformować Wydział Krajowy. Trzecią dotkniętą w okólniku kwestią stało się przygotowanie inwentarza, który archiwista winien sporządzić w dwóch egzemplarzach. Jeden przechowywać miał urząd gminy, drugi zaś należało przesłać do Wydziału Krajowego, skąd miał zostać przekazany do Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie lub we Lwowie. Po czwarte, gmina, która uznała, że nie poradzi sobie z ciężarem przechowywania posiadanych archiwaliów, mogła przekazać je w depozyt archiwum w Krakowie lub we Lwowie. W takim przypadku akta miały zostać uporządkowane i opracowane, ale pozostawały własnością gminy, która nie ponosząc dodatkowych kosztów, mogła otrzymywać ich kopie lub wypisy z nich¹³.

Stopień realizacji niniejszego rozporządzenia był różny i na ogół pozostawiał wiele do życzenia, skoro podobne zalecenia rozsyłano do gmin jeszcze kilkakrotnie: 6 czerwca 1903 r., 10 sierpnia 1912 r. i 21 marca 1917 r.¹⁴ Na podstawie zachowanych informacji stwierdzić możemy, że do 1900 r. z 298 gmin miejskich, do których wysłany został okólnik, 186 odpowiedziało, że nie posiada żadnych archiwaliów, 37 przekazało inwentarze do archiwum we Lwowie i tyleż samo do archiwum w Krakowie. Z kolei w depozyt zdecydowało się przekazać swoje archiwalia 12 gmin w przypadku archiwum lwowskiego i 11 gmin w przypadku archiwum krakowskiego. Pozostałe 15 gmin albo nie nadesłało wcale odpowiedzi, albo przekazało je bardzo ogólnie¹⁵. Gminy przekazywały akta do Wydziału Krajowego, który dokonywał ich rozdzielenia zgodnie z przynależnością administracyjną gminy. Zdarzało się jednak, że archiwalia, które miały trafić do Krakowa, wysyłano do Lwowa i odwrotnie. Wywoływało to spory i „wędrowanie” akt pomiędzy oboma archiwami. Było tak w przypadku materiałów archiwalnych: Brzozowa, Grybowa, Kańczugi, Leżajska, Łańcuta, Jaworowa, Sokołowa, Tyczyna i Rzeszowa¹⁶.

Wiele spośród przekazanych inwentarzy przygotowanych było chaotycznie i wskazywało na całkowite niezrozumienie zagadnienia. Przygotowujący je spisywali wszelkie pozycje, które znajdowały się w magistratach, często niemające nic wspólnego z przedmiotem okólnika. Przyczyn takiego stanu rzeczy było co najmniej kilka. Niewątpliwie pierwszorzędnym powodem była ciągle niewystarczająca świadomość archiwalna, która wpływała na dość lekkie podejście do zalegających w magistratach materiałów aktowych. Wcale nieodosobnione były przypadki niszczenia zachowa-

¹³ Zob. Aneks do niniejszego tekstu.

¹⁴ W. Dolinowski, *op. cit.*, s. 265.

¹⁵ A. Winiarz, *Co uczyniono dotąd w Galicyi dla ratowania archiwaliów gmin miejskich i wiejskich i co jeszcze do zrobienia pozostało*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich*, Kraków 1900, s. 2.

¹⁶ J. Szyposz, *Działalność Główna Konserwatorów Galicji Zachodniej w zakresie zabezpieczania archiwaliów*, „*Archeion*” T. 64, 1976, s. 69.

nych akt, wyrzucania, palenia lub wyprzedawania na makulaturę. Stanisław Kutrzeba w 1903 r. na łamach krakowskiego „Czasu” alarmował opinię publiczną Galicji, pisząc:

Ledwie trzy miasta w Galicji mają uporządkowane i zabezpieczone te zabytki swojej przeszłości: Kraków, Lwów i Przemyśl. Ale u innych stan jest wprost straszny (...). Palą się i giną; spaliło się wszystko w Stryju, Jasle, spaliły wszystkie dokumenty Nowego Sącza. Ksiąg i pergaminów trzeba nieraz szukać po piwnicach i strychach – jak np. w jednym z większych miast zachodniej Galicji, gdzie burmistrzem jest poseł sejmowy! Co kogo obchodzą te księgi! Zawadzają tylko, niepotrzebnie zabierają miejsce. Przechodzą – nieprawnie – do rąk osób prywatnych; a gdy się dyrekcja archiwum zwróci z żądaniem, by taki pan złożył akta w depozyt, dostaje wprost odpowiedź, że takich aktów on wcale nie ma!¹⁷

Opinię Kutrzeby potwierdzają liczne przykłady, jak chociażby będący katalizatorem jego tekstu pożar Biecza w 1903 r. Zniszczeniu uległo wówczas prawdopodobnie część archiwum miejskiego, o którego przekazanie do Krakowa zabiegał Kutrzeba. Przez długi czas władze miasta odnosiły się do jego działań jeśli nie z rezerwą, to z dużą niechęcią, tłumacząc, iż „Były u nas, więc niech będą u nas”¹⁸. Ostatecznie zachowane archiwalia przekazano w depozyt do archiwum:

Niedawno podczas pożaru Biecza omal nie zginęło całe mnóstwo takich dokumentów dziejowych, uratował je tylko przypadek, bo ludzie nie pomyśleli o zabezpieczeniu (...). Do archiwum krajowego w Krakowie przesłał swoje archiwalia Biecz, mianowicie 7 dokumentów królewskich i 39 ksiąg¹⁹.

Niestety akta z okresu galicyjskiego nie miały już tyle szczęścia i uległy zniszczeniu w pożarze, zaś akta wytworzone po 1903 r. zostały zniszczone podczas rosyjskiej okupacji miasta (1914/1915). W pożarach, które strawiły miasto w 1890 i 1894 r., zniszczeniu uległa również znaczna część archiwaliów Nowego Sącza. Szczęśliwie jednak dla dokumentów już w latach 70. XIX w. ich część, na skutek starań nauczyciela bocheńskiego gimnazjum, Eugeniusza Stögera, została wypożyczona do krakowskiej Akademii Umiejętności, która zobowiązała się zadbać o ich skopiowanie²⁰. Fragment archiwalnych zbiorów trafił również do miejskiej biblioteki²¹. Dzięki staraniom Stanisława Krzyżanowskiego ocalałe z wspomnianego pożaru 139 ksiąg akt początkowo złożonych zostało w pomieszczeniach dawnego klasztoru Jezuitów, a następnie – „(...) aż do chwili, kiedy w nowo budować się mającym ratuszu odpowiednie po-

¹⁷ Owym miastem, w którym poszukiwano materiałów archiwalnych, był Tarnów zarządzany przez burmistrza Witolda Rogoyskiego; S. Kutrzeba, *O naszą przeszłość*, „Czas” 1903, nr 113, 19 V, s. 1.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ „Dziennik Poznański” 1903, nr 169, 28 VII, s. 4.

²⁰ Ł. Połomski, *Między zacofaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867-1939*, Rzeszów 2018, s. 292.

²¹ T. Aleksander, *Życie społeczne i przemiany kulturalne Nowego Sącza w latach 1870-1990*, Kraków 1993, s. 322.

mieszczenia znajdą (...)” – przekazane do Archiwum Akt Dawnych w Krakowie²². Dzięki zachowanym opisom możemy jednak w pewnym stopniu poznać zawartość przechowywanego w ratuszowych murach archiwum, a poprzez to wyobrazić sobie, jakiego rodzaju materiały mogły znajdować się w wielu podobnych mu miastach:

(...) bogate zwłaszcza w dyplomy pergamin. od XIII w. począwszy z podpisami ś. Kunegundy, Leszka Czarnego itd. Są tam księgi miejskie z XV w., księgi cechowe szewców z XVII w. ze wspomnieniami o pobycie Szwedów i morowego powietrza (...). Na ratuszu są dwa miecze katowskie, pamiątka jus gladii miasta i stara kronika miasta pisana z ozdobionymi malowidłami²³ oraz (...) w archiwum [ratuszowym] na osobnych półkach [mieściły się] akta ławnicze i radzieckie od 1488-1782 r.: księgi cechowe z XVI-XVIII wieku: dyaryusz kupiecki Jerzego Tymowskiego z lat 1607-1631; wreszcie księgi dochodów i wydatków miejskich od 1555-1580 r. tudzież od 1601-1669, które szczęśliwie ocalały (...). Tak zwane koncerze, tj. miecze długie przechowywane w archiwum, były oznaką starszych cechowych: miecze zaś używane do egzekucji za czasów polskich zabrano stąd podczas oblężenia w r. 1849. Zabrano również wtenczas i przywieziono do Lwowa chorągiew gwardii narodowej sandeckiej z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej oraz z pieczęcią (...) ²⁴.

Z pochodzących z początku lat 80. XIX w. relacji dowiadujemy się również, że nowosądeckie archiwum miejskie w połączeniu ze zbrojownią usytuowane były w niewielkim pomieszczeniu z jednym oknem na pierwszym piętrze ratusza i sąsiadowało z kasą miejską. Wejść do archiwum można było tylko za zgodą burmistrza i w towarzystwie kasjera miejskiego²⁵. Niestety tak stosunkowo dobrze zorganizowane i zabezpieczone archiwa należały raczej do rzadkości. W galicyjskich miasteczkach, które w znacznej mierze nie posiadały budynków ratuszów, często, jak w np. w Pruchniku na przełomie XVIII i XIX w., zdarzało się, że umowną siedzibą władz miasta, a co z tym związane i archiwum miejskiego – był dom aktualnego wójta²⁶. Za stan małomiasteczkowych archiwów (jak było to w Pruchniku²⁷) odpowiadał pisarz miejski, który zobowiązany był do ich sumiennego prowadzenia. Często działo się jednak inaczej. Akta traktowane były jako zbędna makulatura, której jak najszybciej należało się pozbyć. Karty wrywano z ksiąg i sprzedawano na makulaturę. Zdarzało się, że służyły następnie do pakowania produktów w karczmach i sklepach. W Zatorze w 1901 r. burmistrz miasteczka Wielman zdecydował o spaleniu nieprzydatnych według swojego mniemania akt²⁸. Rozproszonemu uległy akta Tarnopola. W 1867 r.

²² S. Ciara, *Archiwa a uniwersytety...*, s. 128.

²³ Cyt. za: Stanisława Tomkowicza *Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego*, wyd. i koment. P. Łopatkiewicz, T. Łopatkiewicz, Kraków 2007, s. 152.

²⁴ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. 3, Lwów 1902, s. 26-27.

²⁵ T. Aleksander, *op. cit.*, s. 98; L. Migrała, *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009, s. 11.

²⁶ P. Romanik, *Obszar miasta i jego otoczenie w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. M. Wołski, Kraków 2017, s. 181.

²⁷ *Ibidem*, s. 197.

²⁸ J. Szyposz, *Działalność Grona Konserwatorów...*, s. 67.

część z nich przewieziona została do Wydziału Krajowego we Lwowie, a resztę sprzedano jako makulaturę²⁹. Niejednokrotnie przepadały, wywożone z Galicji. Tak było w przypadku Stanisławowa, którego część archiwaliów (w postaci przywilejów królów Polski oraz nadań dziedziców) w poł. XIX stulecia wywiózł na Morawy starosta Wilhelm Krieg – „(...) zabrał całe stopy aktów i dokumentów celem rewizji. Przepadły w ten sposób oryginalne przywileje dawniejszych dziedziców miasta i nadania królów polskich, gdyż Krieg zabrał je na Morawy i tam słuch o nich zaginął”³⁰. Ich treść znana była z wykonanych wcześniej odpisów, które „wraz z pozostałymi archiwaliami, nieuporządkowane przechowywane były w miejskim ratuszu: Znajdują się tylko księgi akt sądowych, cywilnych i karnych obu narodów: polskiego i ormiańskiego, jako też księgi czynności obu magistratów, zawierające sporo materyału, ale porożpraszane po biurach magistratu, niszczące bez opieki”³¹. Zaginęły także materiały do dziejów tamtejszej wspólnoty ormiańskiej³². Niektóre miasteczka, jak np. Rzochów, uzyskiwały zgodę na przechowywanie archiwaliów na miejscu. Świadczyć to może o posiadaniu odpowiednich do tego celu pomieszczeń. Niestety na skutek braku należytej opieki często traciły posiadane akta. W 1903 r. przejeżdżający przez Rzochów Gustaw Szaszkiewicz wypożyczył akta i nie oddawszy ich, przekazał je do archiwum w Krakowie. Spowodowało to podjęcie przez ówczesnego burmistrza miasteczka Mateusza Wydrę, zakończonych niepowodzeniem, starań o zwrot materiałów³³. Losy gminnych archiwów bywały zmienne, o czym świadczyć mogą dzieje zachwalanego przez Kutrzebę archiwum miejskiego w Przemyślu. Powołane zostało do istnienia decyzją rady miejskiej Przemyśla 26 kwietnia 1874 r. (jako Archiwum Akt Dawnych Miasta Przemyśla) i dzięki inicjatywie burmistrza miasta Walerego Waygarta, który doprowadził do odzyskania archiwaliów miejskich znajdujących się w Sądzie Obwodowym³⁴. Funkcję etatowego archiwisty miejskiego powierzono Mieczysławowi Błażowskiemu (1874-1877), autorowi opracowanego w latach 1874-1877 rękopiśmiennego Katalogu Starożytnego Archiwum Królewskiego Miasta Przemyśla³⁵. Kolejnymi archiwistami byli: Anatol Lewicki (1877-1879) i Leopold Hauser (1879-1882). Jednakże w latach 80. XIX w. archiwum musiało podupaść, skoro rajcy miejscy 23 lutego 1888 r. osobną uchwałą reaktywowali archiwum. Opiekę nad archiwum sprawowali

²⁹ „Rocznik Kółka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1892” R. 1, 1893, s. 16; J. Hoff, M.E. Ożóg, *Źródła do historii Galicji i Polski okresu międzywojennego w Archiwum Państwowym Obwodu Tarnopolskiego*, [w:] *Historia, archiwistyka, ludzie. Księga pamiątkowa w pięćdziesiąt rocznicę powołania Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, red. J. Basta, G. Zamoyski, Warszawa–Rzeszów 2000, s. 59.

³⁰ „Kurier Stanisławowski” 1924, nr 195, 20 IV, cyt. za: J. Hoff, M. E. Ożóg, *Źródła do historii Galicji i Polski okresu międzywojennego w Archiwum Państwowym Obwodu Iwano-Frankowskiego*, „Prace Historyczno-Archiwalne” T. 20, 2008, s. 147.

³¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 195.

³² *Ibidem*.

³³ J. Szyposz, *Działalność Grona Konserwatorów...*, s. 68.

³⁴ T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867-1939*, Kraków 2009, s. 177.

³⁵ Nie był to pierwszy inwentarz przemyskich archiwaliów. Przygotowanie takowego rozpoczął w 1855 r. oficjał przemyskiego Sądu Obwodowego Jędrzej Leszczyński. J. Krochmal, *Archiwum historyczne miasta Przemyśla (1402-1944)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” T. 24, 2013-2014 [2016], s. 98.

kolejno: Michał Kozłowski (1888), Franciszek Zych (1889), Kazimierz Górski (1889-1910) i Tadeusz Troskołański (1911-1916) oraz Maria Polackówna (1917-1920)³⁶. Niestety będące pod opieką miasta archiwum pomimo uporządkowania i skatalogowania nie mogło się cieszyć właściwą bazą lokalową, która umożliwiałaby podejmowanie jakiegokolwiek profesjonalnej pracy naukowej. Stało się to możliwe dopiero z początkiem 1917 r., po przejęciu opieki nad archiwum (przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że to pozostaje własnością miasta) przez powstałe w 1909 r. Towarzystwo Przyjaciół Nauk³⁷.

W odniesieniu do Galicji Zachodniej należy zauważyć, że archiwa miejskie trafiły na jej terenie nie tylko do przewidzianego okólnikiem Wydziału Krajowego Archiwum Krajowego, ale także przekazywane były do Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa. Zgodę na to wyraziła jego komisja archiwalna w 1896 r. Do jego zbiorów trafiły nie tylko archiwalia z podkrakowskich miejscowości, ale także Andrychowa, Ciężkowic, Limanowej, Nowego Sącza, Wieliczki³⁸. W przypadku Galicji Wschodniej do lwowskiego archiwum w latach 1888-1913 przekazane zostały inwentarze z następujących miejscowości: Bełz, Bolechów, Busk, Halicz, Gliniany, Dolina, Drohobycz, Żydaczów, Żółkiew, Złoczów, Zborów, Kałusz, Kołomyja, Leżajsk, Lubaczów, Markopol, Mikołajów, Przemyśl, Sambor, Śniatyn, Sądowa Wisznia, Tarnopol, Toporów. Ponadto na przestrzeni lat 1889-1918 trafiły do niego materiały z gmin miejskich i wiejskich: Babice, Bełz, Brzozów, Brody, Chyrów, Grzymałów, Dubiecko, Firlejów, Jaryczów, Krakowiec, Mościska, Niemirów, Nowotaniec, Odrzechowa, Potylicz, Rohatyn, Sambor, Sokal, Stryj, Sanok, Trembowla, Tarnopol, Tyczyn, Zborów, Żydaczów³⁹.

Zachowanie się wielu materiałów archiwalnych oraz rozpoczęcie procesu ich porządkowania oraz zabezpieczania zawdzięczamy w dużej mierze Gronu Konserwatorów Galicyjskich, w szczególności zaś aktywnie działającej od 1894 r. sekcji archiwalnej. Konserwatorzy dążyli do stworzenia nowoczesnej służby archiwalnej i chcieli przy tym korzystać ze sprawdzonych na terenie Austro-Węgier wzorców. Już w 1890 r. Stanisław Smolka na posiedzeniu Grona Konserwatorów Galicyjskich zapowiedział rozesłanie do większych miast monarchii habsburskiej kwestionariuszy w celu zapoznania się z działalnością ich archiwów miejskich⁴⁰. Konserwatorzy prowadzili nie tylko szeroką akcję informacyjną i edukacyjną na temat znaczenia archiwaliów, ale także stosunkowo szerokie (jak na posiadane możliwości finansowe) prace inwentaryzacyjne i zabezpieczające. Osobiście, lub poprzez sieć prywatnych kontaktów,

³⁶ J. Krochmal, *op. cit.*, s. 98; T. Pudłocki, *op. cit.*, s. 177.

³⁷ Zob. M. Waltoś, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach I wojny światowej*, [w:] *Prowincja galicyjska. Wokół I wojny światowej. Konteksty – porównania – przykłady*, red. T. Pudłocki, A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 139-165; Z. Konieczny, *Dzieje archiwum przemyskiego i jego zasobu (1874-1987)*, Przemyśl 1988.

³⁸ Akta Andrychowa do archiwum przekazały władze gminne, zaś akta Ciężkowic i Limanowej były darem Stanisława Czachurskiego. S. Ciara, *Archiwa a uniwersytety...*, s. 127-128; A. Kiełbicka, *Archiwa krakowskie na tle polskiej nauki historycznej 1878-1951*, Kraków 1993, s. 145.

³⁹ W. Dolinowski, *op. cit.*, s. 265.

⁴⁰ *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. 1, Kraków 1900, s. 335.

gromadzili informacje o dokumentach archiwalnych znajdujących się w różnych instytucjach (np. magistracie Tarnowa)⁴¹. W 1893 r. Stanisław Krzyżanowski na posiedzeniu Główna Konserwatorów Galicyjskich zaproponował organizowanie objazdów terenowych, których celem byłyby rejestracja i spisanie archiwaliów. Pomysł ten był wynikiem odbytej przez niego wyprawy naukowej po otaczających Kraków miasteczkach. Podczas jej trwania zetknął się z zachowanymi archiwami miejskimi, o czym w trakcie zebrania poinformował konserwatorów. W sprawozdaniu z niego możemy przeczytać:

W Nowym Sączu znalazł referent najbogatsze, prowincjonalne archiwum miejskie w Galicyi zachodniej, zawierające dyplomy od XIII w., a księgi od XV w. utrzymane w zupełnym porządku. Rada miejska powierzyła opracowanie naukowego inwentarza dwóm profesorom gimnazjalnym. W Nowym Targu prócz przywilejów nic się nie dochowało, tylko na strychu znalazła się jedna księga z XVII wieku. W Myślenicach, gdzie była siedziba klucza kasztelanii krakowskiej, część archiwum miejskiego, zwłaszcza przywileje, znajdują się w magistracie, reszta przechowuje się w gmachu sądu na strychu (...) byłoby pożądane, aby wszystkie te archiwalia razem zebrać, najlepiej, gdyby sąd zwrócił akta do archiwum miejskiego, lub też żeby zostały one jako depozyt do archiwum krajowego w Krakowie złożone, a jako minimum żądać należy, aby archiwalia w sądzie przechowywane przeniesione zostały ze strychu do lokalu odpowiedniejszego i bezpieczniejszego. W Chrzanowie są akta miejskie bezpieczne i w porządku, jako depozyt w urzędzie sądowym hipotecznym umieszczone. W Makowie nie dochowało się nic⁴².

Do pierwszego objazdu archiwalnego doszło w 1894 r. Stanisław odwiedził wówczas Sądeczynę. W Nowym Sączu zapoznał się z ocalałym z pożaru archiwum magistratu. Zawitał także do Starego Sącza⁴³. W następnym roku, podczas kolejnej podróży, przeprowadził inwentaryzację w Starym i Nowym Sączu, Muszynie, Limanowie, Tyliczu, Piwnicznej, Bieczu, Olpinie, Krośnie, Iwoniczu, Dukli i Sanoku⁴⁴. W 1896 r. Bolesław Ulanowski objechał okolice Krakowa (odwiedził m.in. Niepołomice)⁴⁵; Krzyżanowski udał się do Jarosławia i Niżankowic, a wraz z Estreicherem odwiedził Przemyśl. Ten ostatni już samodzielnie udał się do Dobromila i Brzozowa. W 1897 r. Estreicher dokonał wizytacji archiwum gminnego w Czchowie. W 1900 r. Franciszek Piekosiński objechał Tarnów, Tuchów oraz Rzeszów⁴⁶. Rok później Krzyżanowski ze swoją działalnością inwentaryzacyjną dotarł do Krosna, Kołaczyc, Pilzna, Dębowca, Żmigrodu i Strzyżowa⁴⁷. W 1908 r. Fryderyk Papée odwiedził Myślenice, a w 1911 r. Kaczmarczyk Bochnię⁴⁸. Efektem owych objazdów był także wzrost lokalnej świadomości archiwalnej. Opracowane zostały również materiały archiwal-

⁴¹ *Ibidem*, s. 336.

⁴² *Teka...*, s. 390-391.

⁴³ *Ibidem*, s. 404.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 426.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 432.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 470.

⁴⁷ J. Szyposz, *Działalność Główna Konserwatorów...*, s. 65-66.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 66.

ne w Nowym Targu, Wadowicach, Skawinie, Bochni i Myślenicach⁴⁹. Konserwatorzy oprócz prac spisowych starali się także w miarę możliwości pomagać w celu zabezpieczenia archiwów. W 1902 r. przeznaczyli 2000 koron na zainwentaryzowanie ocalałych archiwaliów w Niepołomicach (przez Adama Chmiela), którego archiwum uległo częściowemu zniszczeniu⁵⁰. Wielokrotnie wyszukiwali także odpowiednie dla przechowywania akt pomieszczenia, interweniowali u władz w sprawie należytego ich zabezpieczenia (np. w Przemyśle przeciwpożarowego⁵¹), ale też instruowali, jak należy z owymi aktami postępować. W sprawozdaniu z 1896 r. Stanisław Krzyżanowski i Stanisław Estreicher pisali: „Podczas naszej podróży wypadło nam nieraz starać się o lepsze pomieszczenie archiwaliów, dokonywać ich katalogowania, porządkowania lub zabezpieczania od zniszczeń. Zwłaszcza obchodzenie się z dokumentami pergaminowymi pozostawiało szczególnie wiele do życzeń”⁵².

Reasumując powyższe rozważania, stwierdzić należy, że przełom XIX i XX w. w przypadku archiwów miast i miasteczek galicyjskich przyniósł nie tylko zainteresowanie zgromadzonymi w nich aktami, ale także rozpoczął proces ich porządkowania, kontynuowany po 1918 r. przez władze odrodzonego państwa polskiego. Zainteresowanie przechowywanymi dokumentami oraz możliwość ich udostępniania w celach badawczych prowadziły do wydawania ich inwentarzy⁵³. Niewątpliwie podejmowane działania nie były wystarczające, a szczupłość towarzyszących im środków finansowych nie mogła w pełni pokryć występującego zapotrzebowania. Jednakże rozpoczęte prace przyczyniały się do wzrostu świadomości archiwalnej, a poprzez to doprowadziły do zachowania wielu cennych materiałów źródłowych dotyczących dziejów zarówno Galicji, ale przede wszystkim przeszłości społeczności miejskich i małomiasteczkowych na ziemiach polskich od czasów średniowiecznych aż do początku XX w.

ANEKS NR 1

Rozporządzenie Wydziału Krajowego w sprawie archiwów miejskich z dnia 22 lipca 1887 r.

W myśl uchwały Wysokiego Sejmu z dnia 21 stycznia 1887 r., którą polecono Wydziałowi krajowemu, aby nad aktami i księgami znajdującymi się w archiwach wielu gmin w kraju ściślejszą rozciągnął kontrolę i opiekę, Wydział krajowy na zasadzie §§ 65, 66 i 98 ustawy gminnej wydaje się następujące rozporządzenie:

⁴⁹ Inwentaryzację w Wadowicach i Skawinie przeprowadził Teodor Klima, profesor gimnazjalny z Wadowic, a archiwum w Nowym Targu opracował Kazimierz Baran. *Ibidem; Teka...*, s. 461.

⁵⁰ *Teka...*, s. 333, 403; J. Szyposz, *Działalność Grona Konserwatorów...*, s. 65.

⁵¹ J. Szyposz, *Działalność Grona Konserwatorów...*, s. 74-75; S. Ciara, *Archiwa a uniwersyte-ty...*, s. 36.

⁵² Cyt. za: R. Degen, *op. cit.*, s. 115.

⁵³ M.in. W. Heck, *Archiwum miejskie w Wadowicach*, Wadowice 1889; idem, *Archiwa miejskie księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Kraków 1891.

1. Gmina obowiązana jest wszystkie dawniejsze swoje akta i księgi, o ile do załatwienia bieżących spraw nie są jej ciągle albo często potrzebne, przechowywać w miejscu suchym, sklepionym i zamkniętym.
2. Pieczę nad tymi aktami i księgami oraz obowiązek uporządkowania ich i spisania winna gmina poruczyć osobie do tego uzdolnionej, a o mianowaniu, jako też następnie o każdej zmianie osób sprawujących tę funkcję, Wydziałowi krajowemu zdać sprawę.
3. Inwentarz ksiąg i aktów archiwalnych gminy złożony być ma w jednym egzemplarzu w urzędzie gminnym, a w drugim egzemplarzu przedłożony Wydziałowi krajowemu, dla złożenia go w archiwum krajowym aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie lub w Krakowie.
4. Od obowiązków tych może się gmina uwolnić, jeżeli archiwalia swoje złoży w archiwum krajowym aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie lub Krakowie – w depozyt Wydziału krajowego. W przypadku takim gmina pozostaje właścicielką swoich archiwaliów, Zarząd zaś archiwum przyjmuje na siebie obowiązek należytego uporządkowania i przechowania tychże oraz obowiązek wydawania z nich na żądanie gminy wierzytelnych odpisów.

Nad wykonaniem przepisów pod 1, 2 i 3 Wydział krajowy czuwać będzie z całą ścisłością bądź za pośrednictwem Wydziałów powiatowych, bądź przez własnych delegatów w myśl §. 98 ustawy gminnej.

Gminy, które zamierzają archiwalia swoje złożyć w krajowych archiwach aktów grodzkich i ziemskich, winny odnośne deklaracje swoje nadesłać do Wydziału krajowego, po czym wydana zostanie szczegółowa instrukcja co do oddania, względnie odbioru archiwaliów (okólnik Wydz. kraj. z 22 lipca 1887 l. 27689 Nam. 8855/pr.)

Źródło: Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem obowiązujących i wyciągiem orzeczeń c. k. Trybunału administracyjnego, t. 6, Lwów 1889, s. 3773-3774.

ANEKS NR 2

**Wykaz miast i miasteczek, których archiwalia (w całości lub częściowo)
przekazane zostały w depozyt do Archiwum Krajowego Aktów Grodzkich
i Ziemskich w Krakowie
(stan z 1917 r. na podstawie zestawienia Adama Chmiela)**

Lp.	Miasto/miasteczko	Powiat
1.	Biecz	Gorlice
2.	Brzesko	Brzesko
3.	Chrzanów	Chrzanów

4.	Dębica	Ropczyce
5.	Dębowiec	Jasło
6.	Dobczyce	Wieliczka
7.	Dukla	Krosno
8.	Grybów	Grybów
9.	Jawornik Polski	Rzeszów
10.	Kańczuga	Łańcut
11.	Kęty	Biała
12.	Kraków i przedmieścia	Kraków
13.	Limanowa	Limanowa
14.	Lipnica Murowana	Bochnia
15.	Maków	Myślenice
16.	Milówka	Żywiec
17.	Muszyna	Nowy Sącz
18.	Pilzno	Pilzno
19.	Przeclaw	Mielec
20.	Radomyśl Wielki	Mielec
21.	Rzeszów	Rzeszów
22.	Skawina	Wieliczka
23.	Sokołów	Kolbuszowa
24.	Tarnobrzeg	Tarnobrzeg
25.	Tuchów	Tarnów
26.	Tymbark	Limanowa
27.	Ujście Solne	Bochnia
28.	Wadowice	Wadowice
29.	Wilamowice	Biała
30.	Wiśnicz	Bochnia
31.	Wojnicz	Brzesko

Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. 560: Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej, sygn. 39: Inwentarze archiwalne.

ANEKS NR 3

Wykaz miast i miasteczek, które nie złożyły materiałów archiwalnych w depozyt do Archiwum Krajowego Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie (stan z 1917 r. na podstawie zestawienia Adama Chmiela)

Lp.	Miasto/miasteczko	Powiat
1.	Biała	Biała
2.	Bochnia	Bochnia
3.	Czchów	Brzesko
4.	Głogów	Rzeszów
5.	Gorlice	Gorlice
6.	Jarosław	Jarosław
7.	Jordanów	Myślenice
8.	Lanckorona	Wadowice
9.	Mielec	Mielec
10.	Myślenice	Myślenice
11.	Nowy Targ	Nowy Targ
12.	Rzochów	Mielec
13.	Nowy Sącz	Nowy Sącz
14.	Tarnów	Tarnów
15.	Wieliczka	Wieliczka
16.	Zator	Wadowice

Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. 560, sygn. 39.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Narodowe w Krakowie

zesp. 560: Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej, sygn. 39: Inwentarze archiwalne.

Źródła drukowane:

Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego Polskiego imienia Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci, Kraków 1881.

- Sygański J., *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. 3, Lwów 1902.
- Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej, t. 1, Kraków 1900.
- Winiarz A., *Co uczyniono dotąd w Galicyi dla ratowania archiwaliów gmin miejskich i wiejskich i co jeszcze do zrobienia pozostało*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich*, Kraków 1900.
- Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem obowiązujących i wyciągiem orzeczeń c. k. Trybunału administracyjnego*, t. 6, Lwów 1889.

Prasa:

- „Czas” 1903.
- „Dziennik Poznański” 1903.
- „Kurier Stanisławowski” 1924.
- „Rocznik Kółka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1892” 1893.

Opracowania:

- Aleksander T., *Życie społeczne i przemiany kulturalne Nowego Sącza w latach 1870-1990*, Kraków 1993.
- Arlamowski K., *Kancelarie zarządów miejskich w zaborze austriackim w latach 1772-1918*, „Archeion” T. 38, 1962, s. 241-269.
- Ciara S., *Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877/78-1918*, Warszawa 2002.
- Ciara S., *Wykształcenie i pozycja zawodowa archiwistów w Galicji w okresie autonomii*, „Archiwista Polski” 2001, nr 3-4, s. 111-119.
- Degen R., *Selekcja, brakowanie i początki nadzoru nad nimi w Galicji do wybuchu pierwszej wojny światowej*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2011, nr 2, s. 107-129, <https://doi.org/10.12775/AKZ.2011.003>.
- Dolinowski W., *Gromadzenie zbiorów archiwum bernardyńskiego we Lwowie w latach 1784-1933*, „Archeion” T. 115, 2014, s. 259-282.
- Dudik B., *Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien*, „Archiv für österreichische Geschichte” Bd. 39, 1868, s. 1-222.
- Heck W., *Archiwum miejskie w Wadowicach*, Wadowice 1889.
- Heck W., *Archiwa miejskie księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Kraków 1891.
- Hoff J., Ożóg M.E., *Źródła do historii Galicji i Polski okresu międzywojennego w Archiwum Państwowym Obwodu Tarnopolskiego*, [w:] *Historia, archiwistyka, ludzie. Księga pamiątkowa w pięćdziesiątą rocznicę powołania Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, red. J. Bašta, G. Zamojski, Warszawa–Rzeszów 2000.
- Hoff J., Ożóg M.E., *Źródła do historii Galicji i Polski okresu międzywojennego w Archiwum Państwowym Obwodu Iwano-Frankowskiego*, „Prace Historyczno-Archiwalne” T. 20, 2008, s. 147-155.
- Kamiński A., *Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Krakowie (1792) 1878-1952*, oprac. J. Stoksik, Kraków 2012.
- Kiełbicka A., *Archiwa krakowskie na tle polskiej nauki historycznej 1878-1951*, Kraków 1993.
- Konieczny Z., *Dzieje archiwum przemyskiego i jego zasobu (1874-1987)*, Przemyśl 1988.
- Krochmal J., *Archiwum historyczne miasta Przemyśla (1402-1944)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” T. 24, 2013-2014 [2016].

- Mamczak-Gadkowska I., *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006.
- Migrała L., *Ratusz w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2009.
- Połomski Ł., *Między zacofaniem a nowoczesnością. Społeczeństwo Nowego Sącza w latach 1867-1939*, Rzeszów 2018.
- Pudłocki T., *Iskra światła czy kopcząca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867-1939*, Kraków 2009.
- Romanik P., *Obszar miasta i jego otoczenie w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. M. Wolski, Kraków 2017, s. 163-223.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886.
- Sobol L., *Zarys głównych kierunków działań Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej z lat 1888-1905*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 24, s. 95-102.
- Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego. Z rękopisów Autora wydali i własnymi komentarzami opatrzyli Piotr i Tadeusz Łopatkiewiczowie*, Kraków 2007.
- Szyposz J., *Dzieje kancelarii urzędów i instytucji na terenie Galicji od 1772 do 1918 roku*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” T. 1, 1995, s. 36-45.
- Szyposz J., *Działalność Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej w zakresie zabezpieczania archiwaliów*, „Archeion” T. 64, 1976, s. 59-80.
- Waltoś M., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach I wojny światowej*, [w:] *Prowinca galicyjska. Wokół I wojny światowej. Konteksty – porównania – przykłady*, red. T. Pudłocki, A. S. Więch, Przemyśl 2014, s. 139-165.
- Woźny M., *Początki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej w świetle krakowskich materiałów*, „Rocznik Krakowski” T. 77, 2011, s. 77-88.
- Линниченко И.А., *Архивы в Галиции*, „Киевская Старина” Т. 22-23, 1888.

Аркадіюш Венях, Спроби організувати міські архіви на провінції. Розвідка про досвід Галичини другої пол. XIX ст.

У другій половина XIX ст. зростає зацікавлення архівними матеріалами, що зберігаються в різних інституціях, установах та архівах Галичини. Однак їх стан та умови зберігання залишали бажати кращого. Зі створенням сучасних архівів у Кракові та Львові та завдяки постанові Крайового виділу від 22 липня 1887 р. розпочався процес їх інвентаризації, впорядкування, фондоутворення та охорони. Група галицьких фахівців з консервації/реставрації історичної спадщини зіграла значну роль у цьому процесі.

Ключові слова: архіви, архівні колекції, Галичина, міста, провінція, реставратор

Arkadiusz Więch, *Attempts at Ordering Municipal Archives of Galician Smaller Towns and Settlements in the Second Half of the 19th Century. An Introduction to the Problem*

The second half of the 19th century saw an increased interest in documents that were stored in various public offices, institutions, and archives throughout Galicia (Kingdom of Galicia and Lodomeria). However the condition of the documents themselves and of their storage were far from ideal. When modern archives were established in Krakow and Lviv, a regulation by National Department (the executive organ of the local parliament Landtag) of July 22, 1887 started the process of registering, ordering, gathering, and preserving of the documents. These efforts were vastly supported by an association of Galician conservators Grono Konserwatorów Galicyjskich.

Keywords: archives, historical documents, Galicia, Kingdom of Galicia and Lodomeria, towns, conservators